

De gladiator, de generaal en de rijkaard

DE NALATENSCHAP VAN COMMODUS ONDER PERTINAX EN
JULIANUS

Niels Boland 4732995

15 Juni 2017

Begeleider: Dr. Janneke de Jong
Radboud Universiteit Nijmegen

N.Boland@student.ru.nl

Inhoudsopgave

Inleiding.....	2
Status Quaestionis.....	3
Een keizer in de arena: de nalatenschap van Commodus	7
Een keizerrijk gekregen: Helvius Pertinax.....	10
Een keizerrijk gekocht: Didius Julianus	15
Vergelijking van keizerlijke munten en hun betekenis	19
Conclusie.....	26
Bibliografie.....	27

Inleiding

De namen Helvius Pertinax en Didius Julianus zullen hoogstwaarschijnlijk maar bij weinig mensen een gevoel van herkenning oproepen. Anders is dat in het geval van Commodus die in de Oscar winnende film *Gladiator* (2000) door Joaquin Phoenix wordt vertolkt. In het Hollywoodspektakel wordt Commodus als een verdorven slechterik neergezet die een Romeins generaal van zijn familie, eer en status berooft, waardoor deze als slaaf door het leven moet. In de grote finale vecht keizer Commodus tegen deze protagonist van het verhaal, van wie hij ondanks valsspelen, niet kan winnen. De film bevat vele anachronismen en historische fouten. Toch is het beeld dat wordt geschetst niet verzonnen, sterker nog, het is grotendeels gebaseerd op de antieke bronnen. De bronnen over Commodus leggen vooral de nadruk op zijn daden die door de auteurs als slecht werden ervaren. Op zijn zachtst gezegd was de publieke opinie over Commodus niet altijd positief. De twee opeenvolgende keizers Helvius Pertinax en Didius Julianus zijn tot op heden nog niet vertolkt op het witte doek, in ieder geval niet op het niveau van de *Gladiator*. Als er over hen wordt geschreven in boeken of artikelen, dan is dat uitsluitend in verband met de moord op Commodus, complottheorieën en worden zij slechts als tussenkeizers neergezet voordat Septimius Severus de troon in 193 opeist.

Het is misschien ook niet gek dat er zo weinig over deze keizers is geschreven. Ze hebben immers bij elkaar geteld nog geen halfjaar geregeerd. Commodus is echter op zijn minst een bijzondere keizer te noemen, al was het maar om de zeer negatieve 'Hollywoodachtige' historiografie die hij heeft gekregen van Cassius Dio, Herodianus en de *Historia Augusta*. Commodus werd door verschillende hooggeplaatste lieden in de Romeinse samenleving gevreesd of misschien zelfs gehaat. Hoe gingen Pertinax en Julianus als zijn opvolgers daarmee om? Op welke manieren waren zij anders dan Commodus? In andere woorden: hoe gingen Pertinax en Julianus om met de nalatenschap van Commodus? Om een antwoord te geven op deze vragen worden de antieke bronnen van Cassius Dio, Herodianus en de *Historia Augusta* geanalyseerd. Daarnaast worden de munten van de drie keizers vergeleken. Hoe representeerden Pertinax en Julianus zichzelf naar het rijk toe? De invalshoek die centraal staat in dit onderzoek is beeldvorming met als deelaspect de *damnatio memoriae* die over Commodus werd uitgeroepen. Voor het onderzoek naar de munten wordt een beroep gedaan op Hekster's *Commodus: An Emperor at the Crossroads* en verschillende monografieën en artikelen die vooral de ideologische beeldvorming op munten hebben onderzocht.

Bij onderzoeken naar de oudheid speelt bronnenschaarste vaak een grote rol. Het is namelijk bijzonder zeldzaam dat we verslagen van ooggetuigen of tijdgenoten tot onze beschikking hebben, zelfs als het over de absolute top van de Romeinse samenleving gaat. Maar in het geval van de drie genoemde keizers zijn

twee van de drie bronnen geschreven door een tijdgenoot en in het geval van Cassius Dio zelfs door een ooggetuige en directe betrokkene. Dat Dio een betrokkene was in dit verhaal maakt hem niet per se betrouwbaarder. Zijn leven kon positief of negatief worden beïnvloed door het handelen van de keizer, daar moet je als onderzoeker altijd goed bewust van zijn. Verder moet er bij antieke historici in het algemeen nog een kanttekening worden geplaatst. Antieke historici als Dio en Herodianus hadden niet dezelfde richtlijnen en methoden die historici vandaag de dag hebben. Het stond hen vrij om te oordelen en om subjectief te zijn, wat de betrouwbaarheid kan verminderen.¹ Hun werken werden niet aan andere kritische wetenschappers voorgelegd die het konden accepteren of konden tegengehouden, zodat het niet werd gepubliceerd. Een klein punt van kritiek bij de munten is dat er vrijwel geen antieke bronnen zijn die tekst en uitleg geven over welke ideologische waarden deze konden bevatten. Voor die eventuele betekenis zijn we vooral op secundaire bronnen aangewezen. Met deze mitsen en maren in het achterhoofd heeft dit onderzoek niet het doel om uit te zoeken wat er daadwerkelijk is gebeurd, maar er wordt een vergelijking gemaakt tussen drie keizers op basis van het beeld dat de antieke bronnen en de munten ons geven, met de nadruk op de nalatenschap van Commodus.

Status Quaestionis

Om een vergelijking tussen Commodus, Pertinax en Julianus te kunnen maken is het verstandig om de historiografie over deze drie keizers verder te verkennen. Er zijn in de recente geschiedschrijving verschillende boeken over keizer Commodus verschenen. Zo verscheen in 1994 *The Antonines: An Empire in Transition* van Michael Grant. Hij betoogt dat Commodus waarschijnlijk niet capabel genoeg was om een effectief keizer te zijn. Hij was echter ook geen wrede en gemeen persoon voordat zijn zus Lucilla hem probeerde te laten vermoorden. Commodus was juist een inactief, lethargisch persoon, maar toen hij zich steeds meer bedreigd voelde, ging hij van zich af slaan. Naast de vele moorden die hij pleegde uit angst of haat jegens de senatoren was er zeker ook een ander motief in het spel. De staatskas was uitgeput en Commodus had veel geld nodig voor zijn extravagante levensstijl. Het vermoorden van rijke Romeinen was dus niet zozeer omdat hij hen haatte of gewoon gek was, maar om hun bezittingen te kunnen confisqueren zodat de keizer onder andere zijn dierengevechten in de arena kon blijven houden. Grant weet, meer dan andere auteurs, toch ook positieve punten te noemen uit de regeerperiode van Commodus. Zo waren de gouverneurs allemaal loyaal, hielden ze het rijk draaiende en was de *princeps* mateloos populair onder de troepen en de praetoriaanse garde, die hij op een gegeven moment carte blanche gaf waardoor de praetorianen in feite de macht op straat hadden zonder dat zij verantwoording hoefden af te leggen. Dit vergrootte de populariteit van Commodus uiteraard bij de garde, maar het was niet per se een goed besluit. Grant schetst toch ook het stereotype beeld van Pertinax die waarschijnlijk betrokken

¹ John Warren, *History and the Historians* (1999).

was bij het fatale complot en dat de latere keizer Julianus dat zeer aannemelijk vond.²

In 2002 publiceerde Hekster ook een boek over Commodus. Hekster stelt dat Commodus verkeerd werd begrepen. Zijn boek gaat vooral in op de personificatie van Commodus met Hercules en hoe dit door het hele rijk werd gerepresenteerd. Hekster geeft zelf aan dat zijn boek geen volledige biografie is. Wel besteedt hij de eerste helft van zijn boek aan een beknopte biografie van Commodus. Daaruit blijkt dat hij en Grant ongeveer een vergelijkbaar beeld hebben van de keizer. Voor het Lucilla-complot, zo beargumenteren beide historici, was Commodus een redelijk welgezinde man en zeker niet een wrede, megalomane gek. Hekster geeft zelf aan geen oordeel te willen vellen over de persoonlijkheid en de mate van megalomanie van Commodus alhoewel hij het toch niet kan laten om te zeggen dat “Commodus waarschijnlijk geen aardige man moet zijn geweest”.³ Dat oordeel baseert hij dan op de latere jaren van Commodus, toen hij zich al schuldig had gemaakt aan vele onbehoorlijke daden. Hekster bestudeerde met name de personificatie van Commodus in de vorm van munten, standbeelden, kleding en het gedrag van de keizer. Pertinax wordt ook kort behandeld in het werk van Hekster, maar enkel in de context van het laatste complot dat Commodus fataal is geworden. Van keizer Julianus ontbreekt elk spoor en dat is jammer. Juist omdat Hekster wilde weten hoe Commodus werd gerepresenteerd in de vorm van munten en standbeelden kan het zinvol zijn om te kijken naar zijn opvolgers en concluderen of daar verschillen in te vinden zijn.⁴ Zijn conclusie was namelijk dat het beeld van Commodus in munten en standbeelden, zeer breed waren verspreid, wellicht was dat voor Pertinax en Julianus ook het geval.

Het in 2015 verschenen *The Emperor Commodus: God and Gladiator* is, naar eigen zeggen van McHugh, de eerste echte biografie over Commodus in het Engels. Hij verwijst in zijn inleiding naar het werk van F. Grosso uit 1964, maar dat boek is nooit van het Italiaans naar het Engels vertaald. McHugh geeft ons het beeld van een welgezinde, redelijk competente Commodus die zeker in het begin van zijn regeerperiode niet al te veel opzienbarends deed. Hij zet dit kracht bij door te stellen dat het op het moment van de dood van Marcus Aurelius helemaal niet zo goed ging met het rijk, in tegenstelling tot wat de antieke bronnen ons vertellen. De pest van Antoninus kostte duizenden het leven, velen daarvan waren soldaten. De oorlogen die Aurelius voerde tegen de Germaanse stammen waren desastreus voor de staatskas en de landbouwproductie nam af als gevolg van de ziektes die de pest voortbracht. Het was zeker geen ‘gouden koninkrijk’ dat Commodus in zijn schoot geworpen kreeg. Commodus bleef nog ongeveer een heel jaar de oorlog tegen de Germaanse stammen voortzetten nadat zijn vader al overleden was en McHugh ontkracht hier de gangbare these van de antieke historici dat Commodus een lafaard was die zo snel mogelijk vrede wilde sluiten zodat hij terug naar Rome kon om zich in te laten met alcoholisme en

² M. Grant, *The Antonines: The Empire in Transition* (Londen 1994).

³ O. Hekster, *Commodus: An Emperor at the Crossroads* (Nijmegen 2002) 3.

⁴ Hekster, *Commodus*.

promiscuïteit.⁵ In het laatste hoofdstuk worden de regeerperiodes van Pertinax en Julianus beschreven, maar dat is erg beknopt. Pertinax wordt door McHugh wel als een serieuze en competente keizer beschreven.⁶

Er lijkt wat betreft Commodus een algehele consensus te bestaan onder historici. In het begin van zijn regeerperiode liet hij veel van het beleid van zijn vader overeind en zorgde hij voor vrede in het rijk. Pas toen Lucilla (om andere redenen dan de incompetentie van Commodus) besloot haar broer te vermoorden ging het mis. Er is dus een duidelijke Commodus vóór en na de aanslag te zien en die tweedeling wordt in elk boek over de keizer gemaakt.

Alan Appelbaum schreef in 2007 dat Pertinax de praetoriaanse garde van zich vervreemde door de verregaande bevoegdheden die Commodus hen had gegeven terug te draaien. Meer specifiek, hij wilde de macht van de commandant beperken. Dat bleek een ernstige fout volgens Appelbaum aangezien Laetus, commandant van de praetoriaanse garde, de sleutelfiguur in de moord op Commodus was. Laetus koos ervoor om Julianus op de troon te zetten en daarvoor moest hij zich eerst van Pertinax ontdoen. Laetus wordt hier als het meesterbrein, als de maker van keizers neergezet en Pertinax en Julianus zijn slechts de pionnen.⁷

In 1979 verscheen er het artikel van Edward Champlin waarin hij Pertinax neerzet als een tussenkeizer die het ambt moest vervullen totdat er een 'echte' keizer kon komen. Hij beschrijft de strijd tussen de verschillende takken van de Antonijnen, waar Pertinax overigens niet bij hoorde, die allemaal aanspraak maakten op de troon na de dood van Commodus. Volgens Champlin wist Pertinax blijkbaar van het laatste complot tegen Commodus. Die strijd tussen de Antonijnen verklaart volgens Champlin waarom Septimius Severus zich als 'broer van Commodus' liet gelden. Hij kon daarmee de legitimiteit claimen, want ondanks dat Commodus door de senaat werd gehaat, was het leger en het volk nog steeds loyaal aan de inmiddels dode keizer Commodus en het was voor hen makkelijker om een 'broer van Commodus' te volgen dan een vreemde.⁸

Meestal worden Pertinax en Julianus besproken in de context van andere kwesties dus ben je als onderzoeker vooral aangewezen op biografieën over Commodus en Septimius Severus. Om met de laatstgenoemde verder te gaan heeft Anthony Birley in 1988 een hoofdstuk aan Pertinax en Julianus gewijd. Birley schetst een beeld van Pertinax dat overwegend positief is. Deze generaal die keizer werd na de moord op Commodus tijdens de Nieuwjaarsfestiviteiten komt over als een zeer bekwaam man. Hij gaat direct aan de slag om de financiële problemen die zijn voorganger grotendeels heeft veroorzaakt op te lossen. Uiteindelijk wordt hij verraden door Laetus. Julianus komt er wat bekaaid vanaf. De beroemde scène van de 'veiling' van het keizerrijk wordt door Birley beschreven. Julianus en de schoonvader van Pertinax beloofden de praetoriaanse garde enorme sommen geld

⁵ J. McHugh, *The Emperor Commodus. God and Gladiator* (South Yorkshire 2015).

⁶ McHugh, *Commodus*.

⁷ Alan Appelbaum, 'Another Look at the Assassination of Pertinax and the Accession of Julianus', *Classical Philology* 102:2 (2007) 198-207.

⁸ Edward Champlin, 'Notes on the Heirs of Commodus', *The American Journal of Philology* 100:2 (1979) 288-306.

om hun steun te kopen en Julianus bleek over de grotere beurs te beschikken. Al gauw wordt de overstap gemaakt naar Septimius Severus die zijn kans schoon ziet om een gooi naar de troon te doen. Julianus wordt neergezet als een soort clown omdat Birley de passage uit het werk van Dio aanhaalt waarin Julianus werd uitgelachen toen hij Rome wilde voorbereiden op de komende oorlog tegen Severus. Zijn voorbereidingen waren namelijk bijzonder ineffectief.⁹

In *The Severans: The Changed Roman Empire* van Michael Grant wordt vrijwel hetzelfde beeld geschetst van beide keizers. Pertinax was een bekwame man die zijn best deed om problemen op te lossen en Julianus kocht het *principaat* tijdens een veiling toen Pertinax was vermoord, daarna was hij kansloos tegen de oprukkende Septimius Severus.¹⁰

Over Pertinax en Julianus is in zijn totaliteit vrij weinig geschreven, dat is logisch aangezien de keizers zeer kort hebben geregeerd, maar als ze dan worden besproken dan is het vrijwel uitsluitend in de context van het complot tegen Commodus en de veiling na de dood van Pertinax. Er wordt nooit een vergelijking gemaakt tussen de twee wat betreft hun beleid en personificatie en al helemaal niet in relatie tot hun voorganger. Het is van belang dat er meer onderzoek wordt gedaan naar deze keizers omdat het een inzicht biedt in de troonopvolging van het Romeinse rijk in turbulente periodes. Dit onderzoek zal ingaan op het gedrag van Pertinax en Julianus en hun beleid, rekening houdend met de nalatenschap van Commodus. Daarom zal er eerst een beeld van Commodus worden geschetst op basis van de antieke bronnen, waarna Pertinax en Julianus prominent aan bod komen.

Dit onderzoek is opgedeeld in vier hoofdstukken. De hoofdvraag luidt: Hoe gingen Pertinax en Julianus om met de nalatenschap van Commodus? Het eerste hoofdstuk zal een overzicht geven van het gedrag en beleid van keizer Commodus. In hoofdstuk twee en drie worden de regeerperiodes van respectievelijk Pertinax en Julianus beschreven, met de nadruk op hoe zij omgingen met de nalatenschap van Commodus. Het laatste hoofdstuk bestaat uit een analyse en vergelijking van de keizerlijke munten om tot een antwoord te komen op de vraag of zij naast hun gedrag en beleid nog verschillen vertoonden met Commodus in hun representatie naar het Romeinse volk.

⁹ A. Birley, *Septimius Severus: the African Emperor* (New York 1988).

¹⁰ M. Grant, *The Severans: The Changed Roman Empire* (London 1996).

Een keizer in de arena: de nalatenschap van Commodus

Toen Commodus in het jaar 180 na de dood van zijn vader Marcus Aurelius keizer werd, was zijn eerste officiële daad het beëindigen van de zogenaamde Marcomannenoorlog bij de Donau. Deze oorlog had vele jaren van Marcus Aurelius' regeerperiode in beslag genomen. Er werd een verdrag opgesteld dat stelde dat de Marcomannen de Romeinse krijgsgevangenen en deserteurs moesten uitleveren. Daarnaast moesten zij jaarlijkse betalingen doen en duizenden soldaten leveren voor het Romeinse leger. Met zijn eerste daad als keizer had Commodus vrede gesticht. Nu de oorlog zijn conclusie had bereikt kon Commodus terugkeren naar Rome.

De antieke bronnen oordelen vrij negatief over dit vredesverdrag, zo stelt de *Historia Augusta* dat 'hij zich overgaf aan de voorwaarden van de barbaren' en Herodianus dat 'hij de barbaren alles gaf wat ze wilden'. Dio is nog het meest gematigd door te schrijven dat Commodus de barbaren makkelijk kon verslaan, maar dat hij uit lafheid handelde.¹¹ Er lijkt geen sprake te zijn van hetgeen in de *Historia Augusta* en het werk van Herodianus wordt beweerd. Als Commodus daadwerkelijk alle eisen van de barbaren inwilligde, dan is het niet aannemelijk dat de barbaren akkoord zouden gaan met de jaarlijkse betaling en gedwongen rekrutering onder hun mannen. Of het een meesterlijke zet was van Commodus is moeilijk na te gaan, maar hij heeft hier wel over nagedacht en aandacht aan geschonken.

Teruggekeerd in Rome werd Commodus feestelijk onthaald door de bevolking. Hij uitte zijn dank en voltooide de nodige rituelen en offers alvorens hij zijn intrek nam in het keizerlijk paleis. Volgens Herodianus luisterde Commodus de eerste jaren zeer aandachtig en met ijver naar zijn adviseurs, maar daar kwam een einde aan toen hij Perennis het commando over de praetoriaanse garde gaf. Perennis was op het eerste gezicht een bekwaam soldaat en het was dan ook om die reden dat Commodus hem koos. Herodianus en Dio schetsen een verschillend beeld van deze Perennis. Volgens eerstgenoemde was hij een hebzuchtig, jaloers en verdorven persoon, terwijl Dio hem een bekwaam en serieus man vond die zijn taken zonder enig gewin voor zichzelf uitvoerde. De antieke historici zijn eensgezind in de opvatting dat Perennis alle verantwoordelijkheid wegnam bij Commodus, zodat hij zich kon inlaten met losbandig gedrag en overmatig alcoholgebruik.¹²

Terwijl Commodus nog maar net twee jaar keizer was waren Lucilla (oudere zus van Commodus) en enkele senatoren bezig een complot te smeden om hun keizer te vermoorden. De exacte aanleiding voor dit complot is onduidelijk want de bronnen geven elk een verschillende verklaring. Wat de aanleiding ook was, Lucilla wist een jonge en ambitieuze senator, Quintianus

¹¹ Dio, 73.2. HA, 3.5. Herodianus, 1.6.9.

¹² Dio, 73.9. Herodian, 1.8-9.

genaamd, over te halen om de aanslag te plegen. In de schaduw van het amfitheater was hij van plan Commodus aan te vallen, maar zijn lijfwachten konden Quintianus tegenhouden, waarna alle medeplichtigen werden geëxecuteerd.¹³ Deze gebeurtenis moet grote indruk op Commodus hebben gemaakt. Wat voor een persoon Commodus uiteindelijk ook is geworden, hij was nog altijd een mens van vlees en bloed met gevoelens. Commodus werd angstiger en Perennis maakte goed gebruik van de angsten van de keizer om iedereen uit de weg te kunnen ruimen die zijn ambitie in de weg stond. Commodus zou voorts steeds vaker terugvallen op moord om zijn problemen op te lossen.¹⁴

Perennis komt uiteindelijk ten val door een complot van Cleander, de vrijgelatene vriend van Commodus en Cleander nam zijn positie als commandant van de praetoriaanse garde over. Commodus liet zich inmiddels al bijna niet meer in het openbaar zien. Hij liet de staatszaken over aan Cleander en hield zich vooral bezig met zijn wagenrennen, gladiatoren en concubines, van wie Marcia zijn favoriet was. Rond 190 kwam echter ook Cleander ten val. Er was een hongersnood in Rome die volgens Dio verschrikkelijk was. De bronnen geven geen eenduidige verklaring over de oorzaak van deze ramp, maar stellen allemaal dat de bevolking in ieder geval Cleander de schuld gaf. Tijdens een paardenrace in de arena werden de toeschouwers opgeruid waarna een woedende menigte ontstond. De menigte ging op zoek naar Commodus, maar Cleander stuurde soldaten op hen af om ze tegen te houden. Er volgde een schermutseling en de menigte bereikte uiteindelijk Commodus, die terstond door Marcia (of zijn zus Fadilla) werd geïnformeerd over wat er aan de hand was. Eens te meer maakte de keizer gebruik van zijn voornaamste strategie om problemen op te lossen: moord. Hij liet Cleander ter plekke executeren en gaf zijn lichaam over aan de woedende mensen waarna het lichaam gruwelijk werd verminkt.¹⁵

De senatoren gaven Commodus, misschien uit angst, allerlei vormen van eerbetoon. Commodus kreeg gouden standbeelden, de namen van maanden werden hernoemd naar de wensen van de keizer en Rome werd 'Commodia' genoemd. De legioenen waren voortaan 'Commodiaanse troepen'. Ten slotte moesten historici voortaan de tijd van Commodus als een 'gouden eeuw' aanduiden.¹⁶

Wat Commodus aan economisch beleid voerde is iets wat niet veel wordt besproken in de antieke bronnen. Dio spreekt zijn ongenoegen uit over het feit dat de keizer de senaat en hun families, inclusief kinderen, jaarlijks belasting liet betalen. Dat geld ging volgens Dio meteen op aan de dierengevechten en gladiatorenspelen van de nog jonge keizer. Vooral bij het verslag van Dio moet worden opgemerkt dat de daden van Commodus de historicus en senator schade

¹³ Dio, 73.4. Herodianus, 1.8-3-4-5-6-7. HA, 4.4.

¹⁴ Dio, 72.22.2. Herodianus, 1.8-9.

¹⁵ Dio, 73.13. Herodianus, 1-8.

¹⁶ Dio, 73.15.

toebrachten, veel mensen die Dio in hoog aanzien had staan werden door Commodus vermoord. Het lijkt aannemelijk dat Dio om die reden vooral de negatieve daden van Commodus beschrijft.

Feit blijft wel dat de diereengevechten die Commodus in de arena organiseerde niet goedkoop zullen zijn geweest. Uit allerlei verschillende delen van de bekende wereld werden exotische dieren gehaald. Beren, olifanten, leeuwen en andere dieren werden door Commodus in de arena gevecht. Er was wel een verhoogd podium gebouwd in het midden van de arena, zodat de keizer altijd buiten levensgevaar was. Het was dus meer een spektakel van vaardigheid omdat de keizer goed kon mikken dan een tentoonstelling van zijn moed. Naast de honderden beesten die Commodus doodde, vocht hij zelf ook als een echte gladiator. Verrassend genoeg won hij altijd omdat zijn tegenstanders zich overgaven. Tijdens het oefenen zou Commodus menig tegenstander hebben verwond of verminkt, maar in de arena gebruikte hij houten zwaarden en deed hij niet aan bloedvergieten.¹⁷ Toen Commodus naast gladiator spelen ook in de barakken wilde wonen kreeg hij onenigheid met Marcia, Laetus en Eclectus. De twee laatstgenoemden waren respectievelijk de praetoriaanse commandant en de opvolger van Cleander. Beiden hadden veel macht en een uitgebreid netwerk van cliënten opgebouwd. Volgens Dio ging Commodus te ver met zijn gedrag en begonnen ze nu te vrezen voor hun eigen leven.¹⁸

Commodus besloot door deze ruzie een proscriptielijst te schrijven met de namen Marcia, Laetus en Eclectus bovenaan. Verder stonden er volgens Herodianus nog vele andere prominenten senatoren op. Door puur toeval ontdekte Marcia de proscriptielijst. Ze was immers de keizerlijke concubine en kon zich vrij door het paleis bewegen. Marcia liet de dodenlijst zien aan Eclectus waarop Laetus erbij werd geroepen. Dit alles had plaats op de laatste dag van december 192, de festiviteiten rondom het Romeinse nieuwe jaar waren in volle gang. Het drietal kwam tot de conclusie dat het beter als eerste kon toeslaan en Marcia vergiftigde de wijn van Commodus en toen dat niet fataal bleek werd hij gewurgd door de atleet Narcissus.¹⁹

¹⁷ Dio, 73.17.

¹⁸ Dio, 73.22.

¹⁹ Dio, 73.22. Herodianus, 1.17.

Een keizerrijk gekregen: Helvius Pertinax

In schril contrast met zijn voorganger Commodus, had Pertinax een zeer bescheiden afkomst. Als zoon van de vrijgelatene Helvius Successus werd hij in de Apennijnen geboren op 1 augustus van het jaar 126. Als legeraanvoerder onder Commodus in Brittannia behaalde hij zijn grootste wapenfeit. Hij wist een muitend Romeins leger te verslaan en de rust en vrede te garanderen in de provincie.²⁰ Net als bij Commodus zijn Herodianus en Cassius Dio met de *Historia Augusta* onze voornaamste bronnen. De *Historia Augusta* is deels gebaseerd op de werken van Marius Maximus, een collega van Dio en beide bronnen spreken zeer gunstig over Pertinax. Dat kan te maken hebben met het feit dat Dio veel baat had bij de daden van Pertinax, onder hem werd hij namelijk praetor. Voor Marius Maximus zal misschien hetzelfde van toepassing zijn geweest. De standplaatsgebondenheid van Herodianus is lastiger te achterhalen aangezien niemand zeker weet wat zijn positie was in de Romeinse samenleving. Hij heeft echter waarschijnlijk niet tot de elite behoort en zal dus wellicht beter dan Dio, de publieke opinie hebben kunnen inschatten.

In de nacht van 31 december op 1 januari 192/193 hadden Marcia, Laetus en Eclectus inmiddels het lichaam van Commodus in doeken gewikkeld en in het holst van de nacht verplaatst. De soldaten die dienst hadden waren ofwel dronken of in slaap gevallen en de drie konden zonder problemen met lichaam en al het paleis verlaten. Eenmaal in veilige vertrekken pleegden ze overleg over wat nu het beste plan van actie was. Ze kwamen tot de conclusie dat de veiligste koers als volgt was: zij moesten zelf een nieuw iemand tot keizer uit laten roepen, iemand die hun veiligheid kon garanderen. De keuze viel op Pertinax, die nu prefect van de stad was. Laetus en Eclectus haastten zich naar het kamp van Pertinax en vroegen om een audiëntie. In eerste instantie verwachtte Pertinax dat Laetus was gekomen om hem te doden in opdracht van Commodus, hij weigerde te geloven dat de keizer dood was. Eclectus overhandigde Pertinax de proscriptielijst op het kleitablet. Pertinax moest het handschrift van Commodus hebben herkend, want hij was nu bereid het voorstel van de twee heren aan te horen. Laetus maakte bekend dat hij Pertinax keizer wilde maken om zichzelf en het Romeinse rijk te redden. Pertinax ging uiteindelijk akkoord en het gezelschap spoedde zich naar het kamp van de praetoriaanse garde. Hun steun was immers cruciaal.²¹

Laetus hield een speech voor de troepen waarin kortweg samengevat werd verteld dat Commodus een natuurlijke dood was gestorven en dat Pertinax de meest bekwame man was om het ambt van keizer te dragen. Pertinax beloofde daarop de troepen een flinke som geld, wat gebruikelijk was voor nieuwe keizers. Er waren naast soldaten ook veel inwoners van Rome komen kijken wat er aan de hand was en volgens Herodianus waren ze dolgelukkig dat Commodus dood was

²⁰ Cassius Dio, *Roman History* 74.3. *Historia Augusta, The Life of Pertinax* 1-2-3-4.

²¹ Dio, 74.1. HA, 4.5. Herodianus, *Roman History* 2.1.

en er een nieuwe keizer kwam. De praetoriaanse soldaten deden alsof ze ook achter Pertinax stonden, maar volgens Dio en Herodianus vreesden ze voor hun positie. Commodus had hen namelijk *carte blanche* gegeven wat betreft hun geweldsmonopolie en zij waren niet bereid enige inperking te tolereren. Ze hielden zich voorlopig koest.²² Verzekerd van de steun van volk en leger was er niet veel meer te doen, het was nog altijd nacht. Pertinax trok zich terug in het keizerlijk paleis. Aldaar maakte hij zich grote zorgen. Zouden de senatoren iemand van zo'n lage afkomst accepteren als keizer? Wat voor impact had het abrupte einde van Commodus' autocratie?²³

Met zijn twijfels in gedachten kwam hij in de vroege ochtend van 1 januari 193 aan bij het senaatsgebouw. Hij kwam daar Claudius Pompeianus, een oude vriend tegen. De twijfels overmanden hem en hij wilde het keizerlijk ambt aan Pompeianus geven, maar die weigerde vanwege zijn hoge leeftijd en zwakke gesteldheid. De senaat was door dit gebaar echter overtuigd dat Pertinax een waardige keizer zou zijn en de senatoren riepen Pertinax nu officieel uit tot keizer van het Romeinse rijk.²⁴

Allerlei woorden van lof werden uitgesproken over de nieuwe keizer en Commodus werd vervloekt. De senaat kondigde een zogeheten *damnatio memoriae* af tegen de voormalige keizer. De *damnatio memoriae* was een praktijk waar Romeinen gebruik van maakten om de geschiedenis of nalatenschap van de doden te beheersen of te manipuleren. Er was een breed scala aan maatregelen beschikbaar die de Romeinen konden toepassen. Overigens was de senaat niet de enige die een *damnatio memoriae* kon afkondigen, de keizer en het leger konden deze sanctie ook opleggen. In de meeste gevallen werd de veroordeelde tot staatsvijand uitgeroepen. Daarnaast kon de naam van in dit geval Commodus van inscripties en documenten worden weggehaald. Standbeelden werden verwoest evenals de bustes. Verder konden testamenten ongeldig worden verklaard en konden boeken of andere schrijfsels van het slachtoffer worden geconfisqueerd en vernietigd.²⁵

Pertinax kwam nu in een precaire situatie terecht. De senaat had duidelijk een grote hekel aan Commodus gekregen, maar onder de troepen was hij nog steeds populair. De senaat riep op tot het verminken van het lichaam van Commodus, maar dit stond Pertinax niet toe. Hij gaf de senaat te kennen dat het lichaam inmiddels was begraven en daar moesten de senatoren maar genoeg mee nemen. De standbeelden werden echter wel verwoest. Hier geven de bronnen niet de reactie van Pertinax weer. Wellicht wilde hij uit voorzorg al het zichtbare dat deed denken aan Commodus uit het rijk verwijderen. Als generaal moet

²² Dio, 74.1. HA, 4.5. Herodianus, 2.2.

²³ Herodianus, 2.3.

²⁴ Dio, 74.1. HA, 4.9-10-11. Herodianus, 2.3.3.

²⁵ Eric Varner 'Portraits, Plots and Politics "Damnatio Memoriae and the Images of Imperial Women' *Memoirs of the American Academy in Rome* 46 (2001) 41-42.

Pertinax hebben geweten dat Commodus populair was bij het leger. Een indrukwekkend gouden standbeeld zou soldaten kunnen inspireren om uit naam van de dode keizer in opstand te komen.²⁶ Vlak na of tijdens deze eerste daden als *princeps* werden de nodige formaliteiten en offers gedaan. Bijzonder in deze is dat Pertinax een speciale titel kreeg die Commodus niet had, namelijk 'Hoofd van de senaat'. Dio verklaart dat Pertinax zich als een democratische keizer wilde laten gelden. Democratisch in de zin van samenwerken met de senaat uiteraard. Deze titel en de houding van de nieuwe keizer zoals die door Dio wordt beschreven geeft een duidelijke tegenstelling weer met het gedrag van Commodus.²⁷

Met name in de latere jaren van Commodus' heerschappij regeerde hij als een autocraat en luisterde niet naar het advies van de senatoren. Het feit dat Pertinax dit wel deed moet voor velen, waaronder Dio, een verademing zijn geweest. Pertinax herstelde ook de eer van eenieder die onder Commodus het slachtoffer was geworden van de doodstraf en hij beloofde plechtig dat hij de doodstraf nooit zou uitvoeren.²⁸ Herodianus voegt toe dat hij de praetorianen het bevel gaf hun buitenproportionele gedrag, dat onder Commodus welig tierde, te staken. Zij mochten voortaan geen bijlen meer dragen en geen onschuldige mensen meer doodmaken.²⁹ De bronnen stellen het niet expliciet, maar uit deze daden van Pertinax is te concluderen dat hij zich nadrukkelijk als niet-Commodus wilde laten gelden.

Herodianus ziet een duidelijk verband met de regeerperiode van Marcus Aurelius. Pertinax was consistent in het imiteren van de regeerperiode van genoemde keizer. Hij gedroeg zich waardig en iedereen was gelukkig zolang Pertinax keizer was. Dio komt in zijn boek veel minder te spreken over de opinie van het volk. Herodianus zal op dit gebied als (op dit moment nog) politieke buitenstaander wellicht beter hebben geweten welke gevoelens onder het gewone volk speelden. Pertinax was in ieder geval populair bij het volk van Rome en bij de senatoren. De praetorianen werden echter met de dag ontevredener en dit zou Pertinax uiteindelijk fataal worden.³⁰

Pertinax had grote financiële problemen geërfd van Commodus en hij was vastbesloten deze op te lossen. De staatskas was vrijwel leeg, Dio vermeldt dat hij slechts 1 miljoen sestertiën tot zijn beschikking had.³¹ Allereerst liet de keizer alle spullen van Commodus veilen. De gladiatoren, concubines, meubels, exotische dieren, wapens en harnassen werden tentoongesteld en verkocht aan de hoogste bieder.³² Om verder de economische crisis het hoofd te bieden verlaagde hij alle uitgaven van het rijk, zette hij een maximumbedrag vast voor openbare gebouwen

²⁶ Dio, 74.2.

²⁷ Dio, 74.5.

²⁸ Dio, 74.5.

²⁹ Herodianus, 2.4.1.

³⁰ Herodianus, 2.4.2.

³¹ Dio, 74.5.

³² Dio, 74.5. HA, 7.8.

en halveerde hij de kosten voor het keizerlijk hof.³³ Ten slotte was er door Commodus een flink bedrag aan de barbaarse stammen beloofd in ruil voor vrede, maar Pertinax stuurde Laetus op weg om dit geld terug te halen. Laetus was inmiddels, net als de andere praetorianen verbitterd en hij wilde van Pertinax af. Terwijl Pertinax met grote ijver zijn best deed om de problemen van het rijk op te lossen ging Laetus werken aan een plan om zich van Pertinax te ontdoen.³⁴

Pertinax was zich echter van geen kwaad bewust en benoemde zijn schoonvader Flavius Sulpicianus tot prefect van de stad. Ondanks zijn waardig optreden als keizer wilde Pertinax zijn vrouw niet de eer van een *Augusta* geven en zijn zoon kreeg ook niet de titel van *Caesar*. De uitleg van Dio luidt dat Pertinax vond dat zijn vrouw het niet waardig was om *Augusta* te zijn en wilde niet dat zijn zoon werd gecorrumpeerd door de luister en privileges die gepaard gingen met de titulatuur en opvoeding van een *Caesar*. Zou dit enkel bescheidenheid zijn of was hier meer aan de hand? Pertinax moet als trouwe adviseur en cliënt van Marcus Aurelius bijzonder goed op de hoogte zijn geweest van de opvoeding van Commodus, die in het purper was geboren. Ook had hij het resultaat van deze opvoeding gezien. Het is aannemelijk dat Pertinax zijn zoon niet wilde laten opgroeien als een Commodus, als de keizer zijn zoon bezocht deed hij dat ook als vader en niet als keizer. Zijn zoon werd dus ook niet in het keizerlijk paleis ondergebracht, maar bij zijn grootvader.³⁵

De antieke bronnen geven ons het beeld van een Pertinax die het rijk naar zijn beste kunnen bestuurde. Het beeld is wel grotendeels ingekleurd door Dio, die zoals al eerder aangegeven zijn carrière zag verbeteren onder deze keizer. De praetorianen bleven echter ontevreden. Laetus had inmiddels zijn plannen uitgewerkt en hij besloot wederom zelf een nieuwe keizer te kiezen. De praetoriaanse commandant wilde de consul van dat jaar, Falco, tot keizer laten uitroepen onderwijl Pertinax de stad uit was om de graantoevoer te inspecteren. De keizer kreeg bericht van dit verraad en ging halsoverkop terug naar Rome waar de senatoren inmiddels op het punt stonden Falco tot de dood te veroordelen. Pertinax liet dit echter niet gebeuren en sprak als volgt: *“Mogen de goden verhoeden dat er ooit een senator tot de dood wordt veroordeeld zolang ik keizer ben, ook al is het om een goede reden”*.³⁶ We zien hier een bepaalde manier van problemen oplossen die wezenlijk anders is dan die van Commodus. Pertinax liet Falco gaan om zijn leven op het platteland voort te zetten. Pertinax wist maar al te goed wat de strategie van Commodus was in tijden van verraad en complotten: moord. De daden van Pertinax laten onmiskenbaar zien dat hij geen Commodus was. Moord was niet de enige oplossing, zo bleek.

³³ HA, 8.8-9-10-11.

³⁴ Dio, 74.6. HA, 10. Herodianus, 2.4.4.

³⁵ Dio, 74.7. Herodianus, 2.4.9.

³⁶ Dio, 74.8.

Wat wel opvalt is het feit dat Pertinax Laetus aanhield als commandant van de praetorianen. Het officiële verhaal was uiteraard dat Commodus een natuurlijke dood was gestorven, maar dat had niemand uit de elite voor de gek kunnen houden. Laetus vertelde Pertinax namelijk in eigen persoon dat hij samen met Eclectus en Marcia de keizer had vermoord. Misschien dacht Pertinax dat Laetus daadwerkelijk loyaal aan hem was of hij dacht dat Laetus voor hem de soldaten die loyaal waren aan Commodus in het gareel hield. Wat de gedachtegang van de oude keizer ook was, Laetus was niet te vertrouwen.³⁷

Laetus begon wederom Pertinax te ondermijnen door soldaten te vermoorden, zogenaamd op keizerlijk bevel. Toen de praetorianen het niet langer konden verdragen besloten 300 van hen zich te bewapenen en de keizerlijke woning te bestormen. Pertinax hoorde de commotie en werd door zijn slaven geïnformeerd dat er een klein leger op weg was om hem te vermoorden. Hierop stuurde Pertinax Laetus, nog altijd niet op de hoogte van zijn verraad, op de troepen af. Laetus vermeed de aanstormende soldaten en glipte weg door een portiek en ging naar huis.³⁸ Volgens Dio had Pertinax genoeg loyale soldaten bij zich om de aanvallers te verslaan, maar Pertinax koos niet voor een gewelddadige confrontatie, ook weigerde hij te vluchten. Toen de soldaten zich voor hem hadden verzameld begon Pertinax hen toe te spreken. Herodianus heeft de speech, in ongeveer de volgende woorden samengevat: *“Ik weet zeker dat ik jullie op geen enkele manier heb gegriefd en als jullie denken dat ik iets te maken heb met de dood van Commodus dan hebben jullie het verkeerd.”* De keizer ging verder: *“Commodus is dood, maar jullie hebben geen gebrek aan wat jullie eerlijk en rechtmatig toekomt zolang het maar zonder geweld en diefstal in jullie handen terecht is gekomen.”*³⁹ De speech maakte duidelijk indruk en sommige soldaten legden de wapens neer, maar de meest fanatieke van hen vlogen de keizer aan en doodden hem. Eclectus, die sinds de moord op Commodus altijd loyaal aan Perinax was gebleven, vocht tot de dood om zijn keizer te beschermen.⁴⁰

Pertinax leefde 67 jaar, waarvan hij 87 dagen had geregeerd. Met zijn allerlaatste daad liet hij zich nog één keer gelden als iemand die absoluut niet op Commodus leek. Hij ging het gesprek aan, hoopte de muitende soldaten te overtuigen, maar het mocht niet baten.

³⁷ Dio, 74.6.

³⁸ HA, 10.

³⁹ Dio, 74.9. Herodianus, 2.5.

⁴⁰ Dio, 74.9. HA, 11.11.

Een keizerrijk gekocht: Didius Julianus

De afkomst van Julianus was niet zo indrukwekkend als die van Commodus, doch beduidend van een hogere klasse dan die van zijn voorganger Pertinax. Als we meegaan met Cassius Dio dan werd hij op 30 januari van het jaar 133 geboren. Zijn overgrootvader was de beroemde Salvius Julianus, die maar liefst tweemaal consul was geweest en prefect van Rome.⁴¹ Ook voor Didius Julianus doen wij weer een beroep op Cassius Dio de *Historia Augusta* en Herodianus. De eerste twee zijn vooral negatief over Julianus. Dio had namelijk op goede voet met Pertinax gestaan en zijn loopbaan had een extra impuls gekregen. Dat zag hij onder een nieuwe keizer misschien in gevaar komen. Ook beschrijft Dio zelf dat hij zijn werken aan de latere keizer Septimius Severus liet lezen en die was er van onder de indruk. Ongetwijfeld dat hij dus bewust een negatief beeld van deze keizer schetst, om in de smaak te vallen bij Severus. Dit principe gold mogelijk ook voor Marius Maximus, de senator op wiens werken de *Historia Augusta* is gebaseerd.⁴²

Toen er commotie en onrust was ontstaan bij de bevolking van Rome na de moord op Pertinax, was Julianus waarschijnlijk met zijn familie aan het dineren. De praetorianen hadden hun kamp afgesloten omdat ze bang waren voor represailles nu dat zij een keizer die zowel onder de burgers als de senaat geliefd was hadden vermoord. Ze besloten het keizerrijk te verkopen aan de hoogste bieder om zo hun eigen hachje te redden. Dit nieuws verspreidde zich snel en het duurde niet lang voor Julianus er lucht van kreeg. Zowel Dio als Herodianus stellen dat Julianus ontzettend rijk was en dat hij waarschijnlijk meer kon bieden dan enig ander. Julianus baande zich een weg naar het kamp van de praetorianen en deed zijn bod. De schoonvader van Pertinax, Flavius Sulpicianus, was echter ook bezig zijn bod uit te brengen. Julianus bood uiteindelijk meer en wist de soldaten te overtuigen van het gegeven dat de schoonvader van Pertinax wellicht wraak zou nemen op de moordenaars. Ten slotte beloofde hij Commodus' herinnering in ere te herstellen, al zijn standbeelden te restaureren en alle macht en bevoegdheden die de garde onder Commodus had gehad weer in te stellen. Julianus zal waarschijnlijk geleerd hebben van de fout die Pertinax maakte. De praetorianen van je vervreemden was een zeer gevaarlijke onderneming. Door Commodus te rehabiliteren kon Julianus zich verzekeren van niet alleen de steun, maar ook de loyaliteit van de soldaten zoals Commodus die had genoten.⁴³

In het kamp pleegde Julianus de nodige offers en andere formaliteiten en nam hij de naam Commodus aan. De soldaten vonden deze naam gepast gezien de afkomst van Julianus en zijn hechte band met de Antonijnse dynastie, wellicht zagen de soldaten hierin een vorm van continuïteit. Met een zwaarbewapende escorte van praetoriaanse soldaten verliet Julianus het kamp en ging hij op weg

⁴¹ *Historia Augusta, The Life of Didius Julianus* 1-2.

⁴² Cassius Dio, *Roman History* 73.23.

⁴³ Dio, 74.11-12. Herodianus, *Roman History* 2.6.10. HA, 2.6.

naar het keizerlijk paleis. Het volk van Rome was absoluut niet blij met de dood van Pertinax en de manier waarop Julianus het keizerrijk had ‘gestolen’. Ze gooiden zelfs met stenen en riepen allerlei soorten beschuldigen, beledigingen en obsceniteiten. Vanuit het paleis ging de nieuwe keizer, nog altijd onder strenge beveiliging van soldaten, naar de senaat. Dio beschrijft dat hij persoonlijk bang was voor wat Julianus ging doen met de senatoren die loyaal waren geweest aan Pertinax, Dio was namelijk zelf benoemd tot praetor door de wijlen keizer. Toen de senatoren allemaal verzameld waren sprak Julianus als volgt: “*ik zie dat jullie een keizer nodig hebben en ik ben het meest geschikt om te regeren*”. In de speech kwam hij nog te spreken over zijn kwalificaties en ervaringen als legeraanvoerder en politicus alvorens de senaat hem officieel tot keizer uitriep.⁴⁴

De angsten van Dio bleken uiteindelijk niet gegrond. Eenmaal tot keizer benoemd liet Julianus zich in met losbandigheid en overmatig alcoholgebruik. Telkens als hij met de senatoren te maken had deed hij buitengewoon vriendelijk tegen ze. De *Historia Augusta* beschrijft het als een goede eigenschap van Julianus, maar Dio vond het zorgwekkend en verdacht. Het volk was nog altijd onrustig omdat zij dachten dat Julianus achter de moord op Pertinax zat. Tevens was de bevolking bang dat hij een nieuwe Commodus zou worden. Telkens als Julianus in het openbaar trad werd hij uitgescholden, vervloekt en beschuldigd, maar hij wist zijn hoofd koel te houden en was verrassend tolerant. Voor zijn vriendelijkheid jegens de senatoren worden door de bronnen geen additionele motieven gegeven dan de hierboven genoemde. Julianus was echter als ervaren politicus vast en zeker op de hoogte van de stand van zaken rondom de populariteit van zijn voorgangers. Commodus had de steun van de soldaten, maar niet van de senaat. Bij Pertinax was het andersom. Julianus moest dus hebben geweten dat alleen met steun van beiden hij succesvol en lang kon regeren.

De senaat wilde Julianus op een gegeven moment een gouden standbeeld (zilver volgens de *Historia Augusta*) aanbieden, maar de keizer weigerde met een op zijn zachtst gezegd merkwaardige reden. Hij betoogde dat alle gouden standbeelden van keizers werden verwoest en dat de bronzen altijd bleven staan, zodoende koos hij voor een bronzen. Hij zou het achteraf gezien verkeerd hebben, want zijn bronzen standbeeld werd na zijn dood alsnog vernietigd. Zou hij hier een duidelijk gebaar naar de senaat hebben gemaakt? Commodus had namelijk een groot aantal gouden standbeelden gehad. Door hier afstand van te nemen wilde hij zich misschien op een bepaalde manier verhouden tot de senatoren, laten zien dat hij niet zo ‘megalomaan’ als Commodus was. Hij accepteerde echter wel de titel van *Augusta* voor zijn vrouw en dochter. Misschien maakte Julianus niet bewust een verband tussen Commodus en zijn gouden standbeelden, maar dacht hij echt dat bronzen standbeelden langer megingen.⁴⁵

⁴⁴ Dio, 74.12. Herodianus, 2.6.

⁴⁵ Dio, 74.14.2. HA, 4.5.

De onrust onder de bevolking was inmiddels sterk toegenomen en in het Circus Maximus riep men Pescennius Niger, de gouverneur van Syrië en voormalig consul, op om de keizerstroon op te eisen. Daarnaast bleek Julianus tegen de praetoriaanse garde te hebben gelogen. Hij had niet zoveel geld als hij had gezegd en was niet in staat de soldaten het beloofde bedrag te betalen. Ook wordt er in de antieke bronnen niet gesproken over een daadwerkelijke rehabilitatie van Commodus. Hij zou hiervoor de *damnatio memoriae* moeten terugdraaien, maar dat had hij niet gedaan. Niger kreeg bericht van wat er gaande was in Rome en hij liet zich door de troepen uitroepen tot keizer. Hetzelfde gold voor twee andere generaals, Septimius Severus en Clodius Albinus, die respectievelijk in Pannonië en Britannië waren toen dit alles zich afspeelde. Julianus had dringende problemen en hij had misschien gewoonweg geen tijd om zijn beloftes omtrent de nalatenschap van Commodus waar te maken.⁴⁶

Met maar liefst drie troonpretendenten als vijanden was de aandacht van Julianus volledig gericht op het voorbereiden voor de komende oorlog. Hij liet de senaat Septimius Severus tot staatsvijand uitroepen, die was immers het dichtstbij Rome en voor Julianus de grootste bedreiging. In Rome werden barricades gebouwd, loopgraven aangelegd en de praetorianen getraind. Dat laatste vonden de senatoren erg vermakelijk, aangezien de praetorianen geen echte oorlogservaring hadden, evenals enige discipline. Julianus had eerder al twee nieuwe praetoriaanse prefecten aangesteld, Flavius Genialis en Tullius Crispinus..⁴⁷

Naast de militaire voorbereidingen stuurde Julianus ook ambassadeurs om de troepen van Severus te laten overlopen. Toen dat niet lukte stuurde hij huurmoordenaars om zijn tegenstander te vermoorden. Het werkte allemaal niet. Toen bleek dat het werk van Julianus weinig effectief was riep hij de senaat bijeen om hem met raad bij te staan. Er werd een handreiking gedaan naar Claudius Pompeianus, de weduwnaar van Lucilla, om de troon te komen eisen. Wederom weigerde Pompeianus vanwege zijn hoge leeftijd. Julianus zette alle middelen in die hij tot zijn beschikking had en pleegde menselijke offers om de toekomst te kunnen voorspellen. Op de valreep liet hij Laetus en Marcia executeren, zodat iedereen die betrokken was bij de moord op Commodus nu dood was. Dit was een laatste daad om zich van steun onder de troepen te verzekeren. Hij had wraak genomen voor Commodus, maar zijn belofte om de *damnatio memoriae* te herroepen had hij nog altijd niet waargemaakt. Septimius Severus was inmiddels Rome genaderd en had zijn troepen opgesplitst en vermomd, zodat zij ongezien de stad binnenkwamen. Julianus, nu in volledige paniek, verzocht de senaat om Severus tot co-keizer te benoemen. Severus weigerde het aanbod omdat zijn troepen inmiddels in positie waren om Rome in te nemen. Hij liet daarnaast op

⁴⁶ Dio, 74.13-14. HA, 4.7. Herodianus 2.7.3.

⁴⁷ HA, 3.1.

sluwe wijze de praetorianen weten dat zij geen represailles zouden ondergaan als zij de moordenaars van Pertinax zouden overdragen en zich achter Severus zouden scharen. De senaat keerde zich ten slotte tegen Julianus en veroordeelde hem tot de doodstraf. Een soldaat werd het paleis ingestuurd om het vonnis te voltrekken. “*Welk kwaad heb ik berokkend?*” *Wie heb ik vermoord?*” waren de laatste woorden van de keizer. Op deze manier kwam Julianus aan zijn einde. Hij was op het moment van sterven 60 jaar oud en had 66 dagen geregeerd.⁴⁸

Met zijn laatste woorden wilde Julianus zich misschien nog distantiëren van Commodus. Laatstgenoemde werd door de senaat namelijk vooral gehaat door zijn vele moorden. Al met al is het moeilijk definitief te zeggen hoe Julianus zich verhiel tot Commodus en zijn nalatenschap. De bronnen geven simpelweg te weinig informatie over hem. Uit die weinige informatie valt wel te concluderen dat hij op zijn minst een ambivalente, ambigue houding had. De belofte om de *damnatio memoria* te herroepen was iets wat Pertinax niet deed terwijl hij daar wel de kans voor had en Julianus lijkt zowel de senatoren als de soldaten tevreden hebben willen houden, maar Commodus was voor de ene partij een held en voor de andere een tiran. Door de burgeroorlog die uitbrak in dit vijfkeizerjaar had Julianus ook weinig tijd en aandacht om iets met de nalatenschap te doen.

⁴⁸ Dio, 74.17.5. HA, 8.6. Herodianus 2.12.

Vergelijking van keizerlijke munten en hun betekenis

Om erachter te komen hoe Pertinax en Julianus omgingen met het nalatenschap van Commodus kan het zinvol zijn om te kijken naar de munten die onder deze keizers geslagen en verspreid werden. De munten waren namelijk voor veel mensen uit het gehele rijk beschikbaar. Het was uiteraard het belangrijkste betaalmiddel en waarschijnlijk heeft elke Romein wel meerdere verschillende munten in handen gehad. Er is onder historici discussie over de sociaal-politieke waarde die de munten zouden kunnen hebben gehad. Hekster benoemt in zijn werk verschillende standpunten die zijn ingenomen. Crawford en anderen vinden dat de munten en hun keerzijden enkel esthetische waarde hebben en zeggen dat de keerzijde van de munten geen enkele boodschap had. Zij zijn ervan overtuigd dat de munten op geen enkele manier doelbewuste propaganda of ideologie uitstralen. Anderzijds zijn er historici zoals Andrew Wallace-Hadril, die stellen dat de boodschap op de keerzijde van de munten een overtuigingskracht bezat en ideologisch beladen waren.⁴⁹ Wallace-Hadril beargumenteert zijn standpunt door onder andere een citaat van Epictetus aan te halen. Daarin wordt kortweg gezegd dat Romeinen nauwkeurig de beeldzijde (met hoofd van de keizer) bekeken en als de keizer slecht viel, zoals Nero, dan werd de munt niet geaccepteerd of was hij minder waard. Als een keizer wel goede connotaties opriep, zoals Trajanus, dan werd de munt wel aangenomen. Als Romeinen dus de beeldzijde van de munt waarde toekenden, dan is het aannemelijk dat het voor de keerzijde niet veel anders was.⁵⁰

Naast de discussie over de sociaal-politieke implicaties van munten is er nog de vraag wie eigenlijk zeggenschap had over wat er op de munten kwam te staan. Hekster geeft aan dat er geen antwoord is op die vraag. Wel stelt hij dat het volk in ieder geval moet hebben geloofd dat het de keizer zelf was. Verder is het ook niet aannemelijk dat de muntenmakers tegen de wensen van de keizer in zouden gaan. Als de keizer niet zelf de beslissing nam over wat er op zijn munten kwam te staan, waarom zijn er dan verschillen van keizer tot keizer? Niet elke keizer, zoals we straks zullen zien, liet zich met dezelfde goden afbeelden. Dit onderzoek gaat daarom mee met de richting waar Hekster naar neigt. Dat de keizers zelf naar alle waarschijnlijkheid bepaalden wat er op de munten werd afgebeeld.⁵¹

Een vergelijking tussen de munten van Commodus, Pertinax en Julianus lijkt wellicht een oneerlijke vergelijking. De twee laatstgenoemden hebben aanzienlijk korter geregeerd en dus ook veel minder munten kunnen laten slaan. Toch kan een vergelijking nieuwe inzichten bieden in het omgaan met

⁴⁹ Hekster, *Commodus* 87-89.

⁵⁰ Andrew Hadril, 'Image and Authority in the Coinage of Augustus,' *The Journal of Roman Studies* 76 (1986) 66-87.

⁵¹ Hekster, *Commodus* 89.

Commodus' nalatenschap. Pertinax en Julianus hadden namelijk tijdens hun troonsbestijging niet te maken met de jonge Commodus die net keizer was geworden, maar iemand die qua populariteit inmiddels omstreden was. De meest recente herinnering van veel Romeinen zal zijn van Commodus in de arena. Cassius Dio en misschien ook andere senatoren zullen vooral de vele moorden en gladiatorenspelen herinneren. Om die redenen zal de vergelijking vooral worden gemaakt met de munten van Commodus uit het jaar 192. De Commodus die op die munten te vinden is, is degene waar Pertinax en Julianus mee moesten omgaan. Hekster heeft al onderzoek gedaan naar de munten van Commodus en is tot de conclusie gekomen dat vrijwel alle munten na 191 de volgende tekst bevatten: HERCULI ROMANO AUGUSTO. Tevens had de grote meerderheid van deze munten ook Hercules, of een verwijzing daarnaar, op de keerzijde.⁵² Hercules werd door de Romeinen geassocieerd met kracht en moed. Commodus wilde zich duidelijk als een heldhaftige krijger laten representeren naar zijn volk toe. Wat stelden Pertinax en Julianus daartegenover? En voor wie?

Zoals gezegd gaat dit onderzoek mee met de these dat de keizers zelf bepaalden wat er op de munten kwam te staan. Wallace-Hadril stelt daarnaast dat de goden of elementen op de keerzijde van de munten identificaties van de keizer waren. De keizer wilde zich associëren met wat er op de keerzijde stond. Jonathan Williams geeft ons wat dat betreft grofweg twee categorieën om de munten mee in te delen. Enerzijds had je de elementen of goden die refereerden naar de deugden van de keizer, zoals Aequitas (billijkheid) of Clementia (genadig). Anderzijds waren er de elementen en goden die gewenste kwaliteiten of attributen naar het hele Romeinse rijk toe moesten uitstralen, zoals Securitas (veiligheid) en Fortuna (geluk).⁵³

Pertinax heeft in zijn regeerperiode 24 verschillende munten laten slaan (zie figuur 1). Alvorens we over de keerzijde komen te spreken moeten er nog opmerkingen worden geplaatst bij de titulatuur die op zijn munten staat. Met titels kunnen keizers zich van elkaar onderscheiden of hun eigen keizerschap karakter geven en dat uitstralen naar de politieke elite, maar ook de rest van het volk. Op alle munten staat de volgende titel: IMPERATOR CAESAR PUBLIUS HELVIUS PERTINAX AUGUSTUS. Als we de naam van de keizer weglaten blijven de titels Imperator, Caesar en Augustus over. Deze drie werden door vrijwel elke keizer gebruikt en het geeft ons geen houvast om uitspraken te doen over het wel of niet associëren met Commodus.

Keizer Pertinax staat het meest afgebeeld (28%) met Ops, de godin van de vruchtbaarheid. Zij is altijd afgebeeld met maïskolven en vaak ook met een hoorn des overvloeds. Door alle politieke intriges en militaire expansies die zeer interessant zijn in de Romeinse geschiedenis, vergeet je al gauw dat de Romeinse

⁵² Hekster, *Commodus* 106.

⁵³ Jonathan Williams, *A Companion to Roman Religion* (New Jersey 2008) 143-157.

samenleving boven alles een landbouwsamenleving was. Succesvolle oogsten waren van vitaal belang voor het overleven van het Romeinse rijk. Ops zal voor vele burgers herkenbaarheid oproepen, aangezien verreweg de meeste Romeinen in de landbouw werkzaam waren. Ook kunnen we in de antieke bronnen van Herodianus en Dio lezen dat er tegen het einde van Commodus regeerperiode een grote hongersnood was. De mensen die deze ramp hadden overleefd zullen het na enkele jaren nog niet vergeten zijn en Pertinax zal zich wellicht daarom met Ops hebben laten afbeelden. Dat past ook binnen de categorie die Williams ons heeft gegeven, waar de godin Ops hoort bij hetgeen wat de keizer wenste voor zijn onderdanen.

Op de tweede plaats komt Aequitas, de personificatie van billijkheid. Meestal afgebeeld als vrouw met een weegschaal en een hoorn des overvloeds. Aequitas behoort tot de eerste categorie van Williams waar Pertinax zichzelf dus met Aequitas identificeerde. Aequitas wordt verder in de Romeinse samenleving gezien als een soort belofte van de keizer. Dat de keizer onpartijdig en met toewijding het belang van zijn onderdanen zou dienen.⁵⁴ Pertinax wilde, zo blijkt uit de antieke bronnen, zaken duidelijk anders aanpakken dan Commodus en met Aequitas lijkt hij dit ook naar het Romeinse volk te willen uitstralen. Dio en andere senatoren zullen Commodus waarschijnlijk niet als billijk hebben ervaren. Van alle honderden verschillende munten die onder Commodus zijn geslagen wordt Aequitas slechts zes keer afgebeeld, terwijl Pertinax met veel minder munten dat met vier keer al bijna evenaart.

Laetitia en Providentia worden beiden op drie verschillende munten afgebeeld, zij staan respectievelijk voor vreugde en voorzienigheid. Allebei vallen zij in de tweede categorie van Williams, Pertinax wenste deze twee deugden dus voor zijn volk. Laetitia werd meestal als vrouw afgebeeld met maiskolven en een appel in haar handen. De naam ontleent zich aan het Latijnse Laeta, wat gelukkig betekent.⁵⁵ Achterhalen of het Romeinse volk overwegend gelukkig of ongelukkig was rond het jaar 193 is (vrijwel) niet mogelijk. Maar waarom zou Pertinax Laetitia afbeelden als het volk in groot geluk verkeerde? Commodus beeldde Laetitia slechts drie keer af in zijn veel langere regeerperiode, even vaak als Pertinax. Vanuit het perspectief van de politieke elite zullen er wellicht gegronde redenen zijn om voor vreugde te wensen. Commodus' lijst van slachtoffers was lang en de meesten die hij om het leven bracht kwamen uit de bovenlaag van de samenleving. Of dit alles meespeelde in de gedachtegang van Pertinax is onduidelijk, maar hij wilde in ieder geval dat zijn onderdanen gelukkig waren. Het moge echter wel duidelijk zijn dat Pertinax zich met andere goden en personificaties van deugden liet afbeelden dan Commodus. Pertinax heeft zichzelf enkel met Aequitas geïdentificeerd, de andere munten straalden allemaal wensen

⁵⁴ Seth Stevenson, *A Dictionary of Roman Coins. Republican and Imperial* (Londen 1889).

⁵⁵ Stevenson, *Roman Coins*.

uit voor deugden naar het Romeinse volk.

Julianus heeft in totaal 11 verschillende munten geslagen in zijn zeer korte regeerperiode (zie figuur 2). Er zijn twee verschillende titels die Julianus op de munten heeft laten zetten: IMPERATOR CAESAR MARCUS DIDIVS JULIANUS AUGUSTUS en IMPERATOR CAESAR MARCUS DIDIVS SEVERUS JULIANUS AUGUSTUS. Als we ook hier de namen weglaten dan blijven net als bij Pertinax de titels Imperator, Caesar en Augustus over. Opvallend hier is de toevoeging van de naam Severus. Zowel Septimius Severus als Julianus hebben als derde naam Severus, dat kan betekenen dat er ergens een verwantschap bestond, maar de bronnen maken daar geen melding van. Misschien wilde hij rond de tijd dat hij Septimius Severus het co-keizerschap aanbood zich met hem identificeren, maar de bronnen geven daar geen bewijs voor.

Om de theorie van Williams toe te passen op de goden en elementen had Julianus twee wensen voor het volk: Concordia (harmonie) en Fortuna (geluk). De keizer presenteerde zichzelf enkel als Rector Orbis. Dat is een unieke keuze, maar daar komen we straks op terug. Concordia was de godin van de harmonie in de samenleving. Dit had betrekking op het huwelijk, maar kon ook worden gezien als eenheid en vrede. Concordia werd vaak gelinkt aan de politieke situatie. Zo verschenen er tijdens Romeinse burgeroorlogen meer munten met Concordia dan in tijden van vrede. Carlos Norena beschrijft in zijn *Imperial Ideals in the Roman West* dat Concordia ook kon staan voor vrede tussen twee keizers en tussen de machthebbers en het rijk als geheel.⁵⁶ Nu was de politieke situatie waarin Julianus zich bevond die van een burgeroorlog. Concordia werd door Commodus op vier verschillende munten afgebeeld, terwijl Julianus na slechts 66 dagen op de troon al de drie had bereikt. Dat kon te maken hebben met het feit dat Commodus niet zoals Julianus met een burgeroorlog geconfronteerd werd.

Fortuna was de tweede wens die Julianus had voor zijn onderdanen. Fortuna was voor de Romeinen een godin die met veel overtuiging werd aanbeden. Zij deelde geluk of ongeluk uit in totale willekeur, ongeacht de merites van de geaffecteerde personen. Fortuna kon zich volgens Norena in alles van de menselijke wereld mengen, groot of klein. Ze kon mensen helpen om heel machtig te worden, maar kon ook mensen ten val brengen.⁵⁷ Alhoewel Fortuna in de categorie valt van 'wens naar het volk toe' van Williams kan Julianus hier ook op persoonlijk geluk hebben gehoopt. Door Fortuna af te beelden zou hij wellicht zijn kansen bij de godin gunstig willen stemmen, zodat zij haar krachten kon aanwenden om de burgeroorlog in zijn voordeel te beslechten.

Met de keuze om zichzelf als Rector Orbis af te beelden deed Julianus iets wat uniek was in de Romeinse geschiedenis. Nooit eerder had een Romeins keizer zich als Rector Orbis op een munt laten zetten! Vrij vertaald betekent Rector

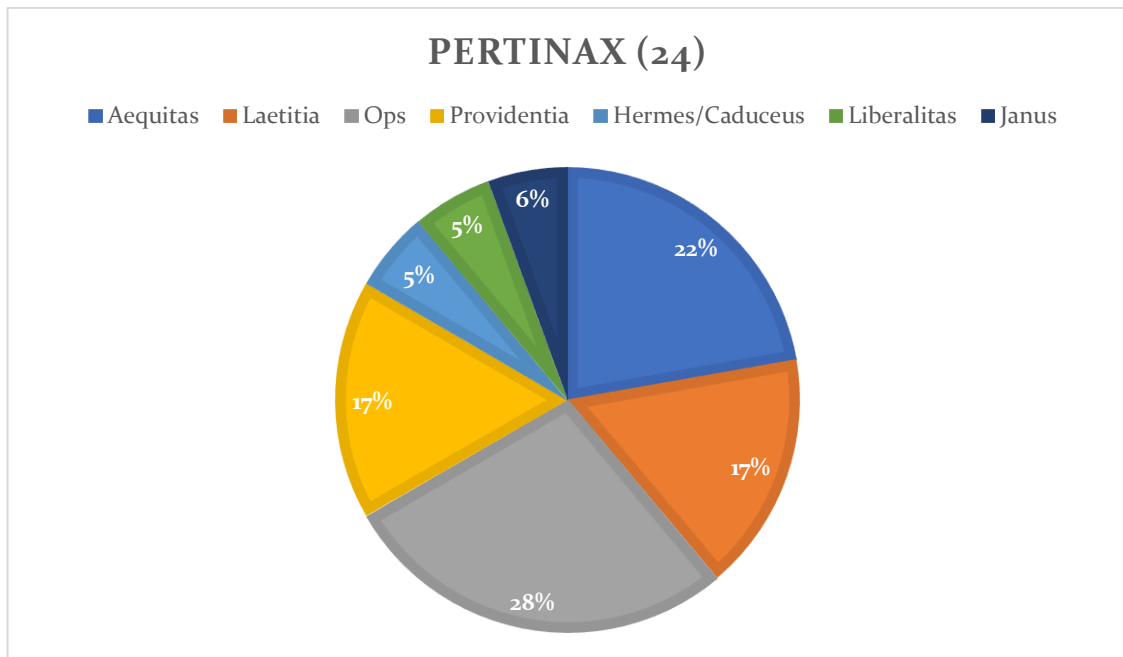
⁵⁶ Carlos Norena, *Imperial Ideals in the Roman West. Representation, Circulation, Power* (Cambridge 2011) 132-137.

⁵⁷ Stevenson, *Roman Coins*. Norena, *Imperial Ideals*.

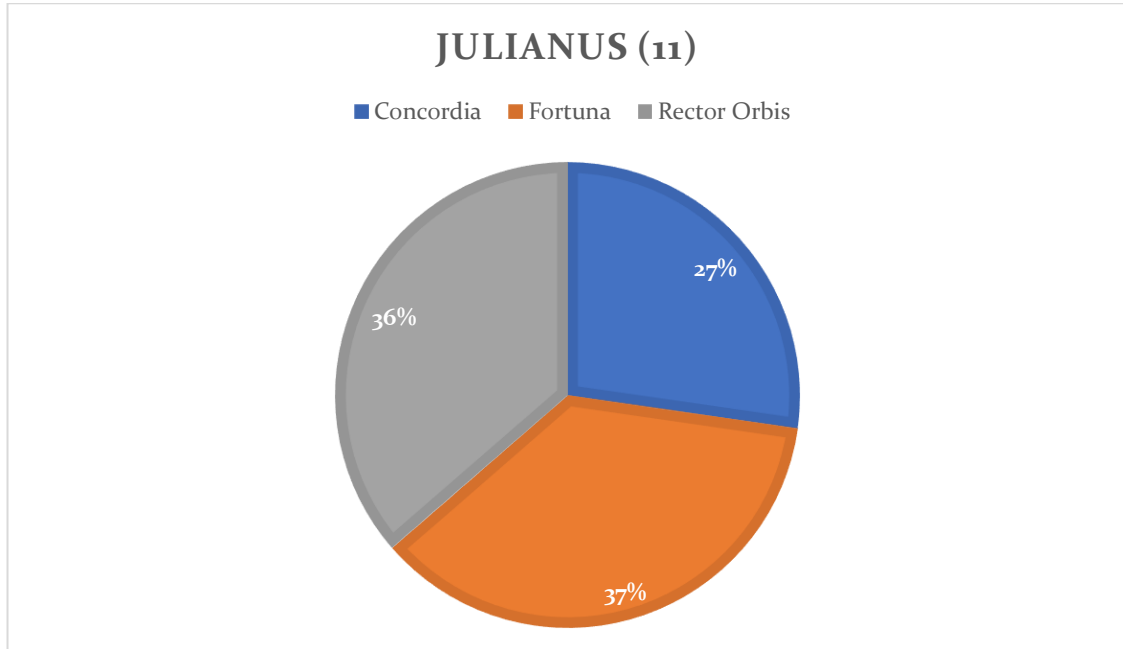
Orbis 'heerser van de wereld' en de persoon is meestal afgebeeld met een globe en papyrusrol in de handen. De Romeinse wereld zal voor veel Romeinen als de hele wereld hebben gegolden. Na Julianus vinden we ook maar zeer weinig munten terug met Rector Orbis. Alleen Caracalla identificeerde zich op eenzelfde manier als Rector Orbis.⁵⁸ Een unieke munt voor een unieke situatie, zal hier worden betoogd. Geen enkele voorganger van Julianus had met een burgeroorlog te maken zoals hij dat had. Maar liefst drie ervaren, gerespecteerde en populaire generaals lieten zich tot Romeins keizer uitroepen in het Vijfkeizerjaar van 193. De beoogde boodschap van deze munt lijkt voor de hand te liggen. Iedereen moest weten dat Didius Julianus, niet Septimius Severus, Niger of Albinus, de rechtmatige keizer van het Romeinse rijk was. Julianus was immers bevestigd door de praetoriaanse garde, de senaat en de goden. De drie pretendents hadden alleen de steun van hun eigen legers. Het zal waarschijnlijk de drie generaals niet hebben afgeschrikt aangezien de burgeroorlog met wapengekletter moest worden beslecht, waar Severus uiteindelijk aan het langste eind trok. De munten van Julianus laten eerder de politieke situatie zien in het rijk dan een omgang met de nalatenschap van Commodus. Net als uit de antieke bronnen lijken de elementen op de munten erop te wijzen dat Julianus vooral druk was met de aankomende burgeroorlog, het tevreden stemmen van het volk en zijn eigen veiligheid.

Als we nu de munten van Pertinax en Julianus samenvakken en de theorie van Williams handhaven dan hebben beide keizers zich slechts met één goddelijkheid of deugd geassocieerd, respectievelijk met Aequitas en Rector Orbis. De rest van de munten die onder deze keizers zijn geslagen zijn deugden die als wens naar het Romeinse volk gericht waren. Dat is in schril contrast met de munten van Commodus uit het jaar 192. Die waren namelijk vrijwel uitsluitend met Hercules in de titel of op de keerzijde. In de periode van minder dan een jaar zijn er door drie keizers duidelijk verschillende munten met verschillende keerzijden en personificaties geslagen. Als dit alles geen betekenis had onder het volk, dan hadden de keizers er in ieder geval hun bedoelingen mee.

⁵⁸ Stevenson, *Roman Coins*.

Figuur 1. De verschillende goden en elementen op de keerzijde van munten die onder Pertinax zijn geslagen.

Figuur 2. De verschillende goden en elementen op de keerzijde van de munten die onder Julianus zijn geslagen.

De Gladiator, de generaal en de rijkaard

Commodus als Hercules op de voorzijde en Hercules op de keerzijde. Geslagen in 192. Gedownload van: http://wildwinds.com/coins/ric/commodus/Gnecchi_II_33.jpg

Pertinax liet zich het meest met Ops op een munt afbeelden. Gedownload van: http://www.wildwinds.com/coins/ric/pertinax/RIC_0008.1.jpg

Julianus liet zich het meest afbeelden als Rector Orbis of samen met Fortuna. Gedownload van: http://www.wildwinds.com/coins/sea5/s6071.html#RIC_0003.Aureus

Conclusie

Over Pertinax en Julianus is maar weinig onderzoek gedaan. Enerzijds begrijpelijk aangezien zij zo kort hebben geregeerd, maar anderzijds waren zij hoofdrolspelers in een grote politieke omwenteling van het Romeinse rijk. Zij waren onbewust de actoren die voor een groot deel zouden bepalen wat er gebeurde in het vijfkeizerjaar van 193, waarna de tijd van soldatenkeizers begon. Wanneer Pertinax en Julianus dan wel werden besproken in historische werken dan was het vaak in relatie tot andere kwesties. De moord op Commodus en in hoeverre Pertinax daar bij betrokken was, om er maar een te noemen. In dit werk zijn de keizers in hun eigen recht behandeld met als invalshoek de nalatenschap van Commodus. Door de keizers op deze manier te onderzoeken heeft aangetoond dat omgaan met Commodus lang niet gemakkelijk was. Gehaat door de senaat en waarschijnlijk grote delen van de ridderstand, maar populair onder de troepen en het volk, maakt het lastig manoeuvreren. Beide opvolgers waren zich hier terdege van bewust en zij hadden allebei een andere manier om hier mee om te gaan. Pertinax besloot zijn kans te wagen door vooral met de senatoren in zee te gaan. Hij was streng voor de praetoriaanse garde, tot grote ergernis van Laetus. Hij liet zich nadrukkelijk als niet-Commodus gelden door geen titels aan zijn vrouw en zoon te verlenen en door te zweren dat hij nooit toe zou staan dat een senator onder zijn heerschappij zou worden vermoord. Zelfs toen er een complot gaande was om hem van de troon te stoten was hij mild en liet hij de pretendent Falco vrijuit. Als resultaat van dit gedrag was Pertinax zeer geliefd in de senaat, Cassius Dio laat zijn bewondering dan ook veelvuldig spreken. *'Pertinax was een uitstekend en rechtschapen man'* aldus Dio.⁵⁹

Een oordeel vellen over Julianus is moeilijker omdat hij vrijwel direct na zijn troonsbestijging met een burgeroorlog te maken had. Uit het weinige bronmateriaal is wel zijn bewustzijn te zien van het feit dat de senaat Commodus haatte. Hij deed overdreven vriendelijk tegen Dio en de anderen en weigerde ook een gouden standbeeld. Hij leerde ook van de fout die Pertinax had gemaakt door de soldaten van zich te vervreemden. Julianus beloofde Commodus volledig in eer te herstellen, zijn *damnatio memoriae* ongedaan te maken, maar die belofte is nooit werkelijkheid geworden. Het was uiteindelijk Septimius Severus die de *damnatio memoriae* ongedaan maakte, tot grote verbazing van Cassius Dio.⁶⁰

Wat de munten betreft kiezen beide opvolgers van Commodus ervoor om voornamelijk deugden als wens voor het Romeinse volk af te beelden. Pertinax identificeerde zich met Aequitas, zijn billijkheid zie je ook terug in de antieke bronnen. Julianus liet zich representeren als Rector Orbis, waarschijnlijk om legitimiteit en daadkracht uit te stralen naar de drie soldatenkeizers waar hij mee te maken had in een langslpende Romeinse burgeroorlog die de tijd van de

⁵⁹ Dio, *Roman History* 74.1.

⁶⁰ Dio, 76.7.

soldatenkeizers in zou luiden. Daarna zou Septimius Severus weer op zijn eigen manier omgaan met de nalatenschap van Commodus.

Bibliografie

Antieke Bronnen

Cassius Dio, *Roman History*, boek 72-73-74.

Vertaald uitgegeven door: W. Heinemann, *Dio's Roman History* (New York 1914-1927).

Herodianus, *History of the Roman empire*, boek 1-2.

Vertaald uitgegeven door: C. Whittaker, *Herodian: in two volumes* (Harvard 1969-1970).

Historia Augusta, boek 6-7-8.

Vertaald uitgegeven door: M. David, *Historia Augusta* (Harvard 2015).

Literatuur

Birley. A. *Septimius Severus. The African Emperor* (New York 1988).

Grant. M. *The Antonines: The Empire in Transition* (London 1994).

Grant. M. *The Severans. The Changed Roman Empire* (London 1996).

Hekster. O. *Commodus: An Emperor at the Crossroads* (Nijmegen 2002).

McHugh. J. *The Emperor Commodus. God and Gladiator* (South Yorkshire 2015).

Millar. F. *Rome, the Greek world and the East* (North Carolina 2002).

Norena. C. *Imperial Ideals in the Roman West. Representation, Circulation, Power* (Cambridge 2011).

Paul. G. *Roman Coins and Public Life under the Empire* (Michigan 1999).

Renshaw. J. *In Search of the Romans* (London 2012).

Rüpke. J. & Williams. J. *A Companion to Roman Religion* (New Jersey 2008).

Stevenson. S. *A Dictionary of Roman Coins. Republican and Imperial* (Londen 1889).

Warren. J. *History and the Historians* (Londen 1999)

Appelbaum, A. 'Another look at the Assassination of Pertinax and the Accession of Julianus', *Classical Philology* 102:2 (2007) 198-207.

Champlin, M. 'Notes on the Heirs of Commodus', *The American Journal of Philology* 100:2 (1979) 288-306.

Clover, F. 'Commodus the poet', *Nottingham Medieval Studies* 32 (1988) 19-33.

Hadrill, A. 'Image and Authority in the Coinage of Augustus'. *The Journal of Roman studies* 76 (1986) 66-87.

Littman, R. 'Galen and the Antonine Plague', *The Journal of Philology* 94 (1973) 243-255.

Speidel, M. 'Commodus the God-Emperor and the Army', *The Journal of Roman Studies* 83 (1993) 109-114.

Talbert, R. 'Commodus as Diplomat in an Extract from the Acta Senatus', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 71 (1998) 137-147.

Varner, E. 'Portraits, Plots and Politics "Damnatio Memoriae and the Images of Imperial Women,' *Memoirs of the American Academy in Rome* 46 (2001) 41-42.

Munten

Commodus

<http://wildwinds.com/coins/ric/commodus/i.html>

Helvius Pertinax

<http://www.wildwinds.com/coins/ric/pertinax/i.html>

Didius Julianus

http://www.wildwinds.com/coins/ric/didius_julianus/i.html